

ה. על דגים וצפרדעים

חילוף טראגי בין דגים לבני-אדם מתרחש בסיפור "במצולות", בעל האופי הלגנדרארי-באלאדיסטי, הכלול בסדרת סיפורי האגדות "פולין". בראשו של הסיפור מביא עגנון כמוטו את הפסוק: "ותעשה אדם כדגי הים" (חבקוק א, יד). כיוון שהסיפור נדון בפרוטרוט במקום אחר לא יעויין בו כאן (62). ואילו חילופין בין אדם לדג, ברוח סאטירית, מוצאים אנו ב"מזל דגים". סיפור זה סובב על יהודי בעל בעמיו, שהוא זלזן גדול, ועל דג אשר קנה בשוק ואיווה לו למאכל. הקשר בין השניים חשוף ביותר. משום שכל יחסו של הגיבור לדג מצטמצם בחפצו לאכול אותו, הרי ניתן להכיר בזיקה שבין השניים את הזיקה שבין הטורף לקרבנו, כעולה מתיאור הדג הלכוד בכפותיו של ר' פישל: "זה מחליקו על קשקשיו ומטעים לו טעמי דגים וזה מתעבר כעוף בידי הצייד" (שם, 606). ציור עיניו של הדג ש"עמדו לצאת כשהן רואות עד היכן רשעתן של בריות מגעת" (שם), והצגתו של האדם האוכל כבעל-חיים טורף, יש בם כשלעצמם כדי לתמוך בהשקפת עולם צמחונית. מבחינת המסר העיקרי שלו קרוב הסיפור לשאר סיפורי עגנון בם מקפח אדם את עולמו בגין תאוות-הזלילה. אולם הדיון הבא יתמקד בהיבט הצמחוני המובהק שבסיפור, העולה מדרכו של עגנון בהאנשת הדג, המצטייר כבריה בעלת ייחוד משלה. בדומה לציפור מ"צפורי" אין הדג זוכה להיקרא בשם, אלא שכאן מוצא עגנון לנכון לתרץ זאת. התירוץ הראשון מובא מנקודת ראותם של הדגים, היינו, ש"הדגים מרוב כבוד שמכבדים את לוינתן מלכם אין מכנים לשום דג בשם פרטי" (עיר ומלוואה, 610): ותירוץ שני מובא מצדו של האדם, ש"עד לימי הש"ס לא היה לשום מין ממיני הדגים אפילו שם כולל... שהרי כל מקום שנאמר דג במקרא לא פירט הכתוב שם הגזע" (שם). תוארו של הדג כ"גדול" - המעורר קונוטאציות מספר יונה - פועל במקום הכינוי כגורם מאפיין, ומשווה לדג, כביכול, ייחוס אבות (שם, 611).

זהות בין האדם והדג נרמזת כבר בראשית הדברים בהיחתם הדג בשם הגיבור: פישל קארפ. גם שם הקודש שלו, כפי שלומדים אנו בסוף, הוא אפרים "שנתברך בלשון וידגו, כדגים הללו שפרים ורבים" (עיר ומלוואה, 631). בדרכו לבית-הכנסת קונה ר' פישל דג ונותן אותו בתיק תפיליו. גדולו המופלג של הדג אף הוא תורם להקבלה שבינו לבין ר' פישל, אשר היה בעל-בשר (שם, 604, 605). הזלילה היא תכונה המשותפת לשניהם כעולה, בין היתר, מן התיאור הבא: "חזר והביט על הדג וכן על כריסו שלו, על כריסו שלו ועל הדג וכן אמר להם, רואים

על דגים וצפרדעים

למ
לדג

אתם זוללים שכמותכם מה מוכן לכם" (שם, 605). כיוון שכל הגיגיו מרוכזים בסעודה המזומנת לו, מוסר ר' פישל את תיק התפילין עם הדג בתוכו ביד הנער העני, הצייר בצלאל משה, כדי שיחוש להביאו למטבח של אשתו. הצרה היא שבחפזו שכח ר' פישל להוציא מן התיק את התפילין של ראש. נתגלגלו הדברים שבהיות הצייר-הנער בדרך, תקף עליו יצרו לצייר והוציא את הדג לצייר על עורו (שם, 620). כך אירע שגילה מתחת לדג את התפילין של ראש ובסברו כי פסולים הם הליבישם בראש הדג. מכל מקום, כבר בשעה שהושיט הנער ידו לצייר "נתגלגלה צורת הדג בצורת ר' פישל וצורת ר' פישל בצורת הדג" (שם, 624). ועוד משמיעים לנו שבהיבצר מר' פישל להתפלל מיהר לביתו, ובראותו את הדג - אחזו השבץ, ולא היה יכול עוד להשיב כשנשאל "מה ענין של... ראש בראשו של הדג... כשם שהדג אינו משיב כך לא השיב פישל, לפי שניטלה לשונו רחמנא ליצלן ונעשה אלם" (שם, 630). מאז הלך ותשש עד שמת, ו"לפי שנוול בחודש של מזל דגים" (שם, 631), חקק בצלאל משה על מצבתו זוג דגים. ההתמזגות הסופית של ר' פישל והדג מהדהדת אף מן הדברים ש"בעיר אחרת היו אומרים דג קבור שם" (שם).

מוסר ההשכל שמפרש עגנון - ברוח הידוע לנו מסיפורים אודות זוללים אחרים, שתאוות הזלילה העבירה אותם על דעתם - הוא: "אם אתה הולך להתפלל אל תתן עיניך בכשר ודגים ושאר מטעמים, אלא יהא הילוכך קודש" (שם). אשר לחילופי אדם בדג, כדאי להוסיף שהם משמשים נושא גם למעשה בשם The Lord Fish - אשר תורגם להרבה מאד לשונות - הנסב על נער אוהב דגים, ההופך בעצמו להיות דג לפרק זמן ידוע (דה-לה-מייר, 1940: XXV, 342-385). אבל, שלא כאצל עגנון, הדגש באהבת הנער לדגים מושם על הדיג ועל בילוי הזמן במחיצתם, לא על אכילתם. בנתחו את "מזל דגים", מתוך סמיכות פרשיות לסיפורי יצחק ארטור ובייחוד לסיפור "גלגול נפש", מציין ורסס כי "הזיקה שבין אדם לדג מוצגת במורכבותה, בסיפור 'מזל דגים', המעוגן בספרות המקראית והמדרשית, ובו גם כמה קונוטאציות סמליות-מיתיות והיסטוריוסופיות המשמשות כתשתית לסיפור מן ההווי היהודי שבמחצית המאה הי"ט" (תשמ"ז: 260). כמרכן, מזכיר הוא את "הרקע האידיאי-פולמוסי שהיה מונח ביסודם של תיאורי הזלילה והסביאה, המיוחסות לחסידים, בעידן הסאטירה המשכילית, שהם מעיקרם סטריאוטיפיים" (שם, 270), ומבחין בינם לבין תיאוריו של עגנון. בהתעכבו על העוצמה הגרוטסקית שבתיאורי הגרגרנות והזלילה של עגנון הוא מסיק ש"אין בהם כדי ללמד על עמדה רעיונית מפורשת" (שם, 271). אין ספק שהצדק עמו בכל הנוגע להתייחסותו לסאטירה המשכילית. אולם נראה, שמעבר

(שם, 600). בדומה לישועה באמצעות חתול, כפי שראינו במקרה לסונקה, גם הצפרדע, ככל בעל-חיים אחר, אינה אלא כלי שרת ביד הקדוש ברוך הוא, שכן, "בכל עושה הקב"ה שליחותו, אפילו על ידי צפרדע" (בראשית רבה, י' ור' שושן, 1971: 248). ראוי לציין שבדרך כלל נתונה אהדת הסופר לצפרדע. אפשר שזוכר הוא לה את חסדה עם ישראל עוד מימי מכות מצרים, ברוח מאמר חז"ל: "צפרדע רואה ליהודי והיא בורחת הימנו, רואה למצרי וקופצת עליו" (כמובא אצל שושן, 1971: 248).

רמז לצפרדע כמביאה מזל יש במעשה הפגישה, הנזכר ב"יום אחד", בין המספר לבין צפרדע. המספר פותח בשיחה עם הצפרדע, קורא לה "ידידתי הקטנה", ושואל אם סבורה היא שהוא מן המאמינים "שאם מהפכין צפרדע מהפכין את המזל לטובה" (תכריך של סיפורים, 21). יצויין, שאגדות על נסיך או נסיכה, ההופכים לצפרדעים בכוח כישוף, רווחות בסיפורי העמים (פונק וואגנאלס, I, 1950: 426-427; דה-לה-מייר, 1940: 233-243). ברוח רומאנטית מעין זו מסייעת הצפרדע לחתן יהודי עני בסיפור "מאחורי הסטריפא", בו היא מופיעה כמושיעה, הפועלת למען האהבה. המעשה הוא במוכסן אחד, שבנה מעברה על הסטריפא ודרש שכר מכל מי שביקש לעבור בה את הנהר. אותו חתן יהודי, שלא היה לו כסף, נאלץ לשלם בטבעת שקנה לקדש בה את כלתו. "נתאנת אנחה גדולה... שמעו הצפרדעים אנחתו של החתן ונצטערו עמו. היתה שם צפרדע אחת הלכה ובלעה את המעברה" (עיר ומלוואה, 276). אף הצפרדע הנזכרת ב"סיפור פשוט" קשורה עם חלום אהבתו הבלתי מושגת של הירשל לבלומה. הירשל הווה כיצד יישב בערב כצפרדע "שם באחו בין עשבי מים" (על כפות המנעול, ריח), ולאור התמונה הפאסטוראלית המצטיירת במוחו הוא משורר: "על העשבים הגבוהים צפרדעים רועות" (שם, רלוז).

גם ב"פנים אחרות" נזכרת הצפרדע בנוף הכללי, המשקף את המתרחש בנפשה של טוני: תחילה שומעים על חששה של טוני לקום "שמא תסתלק שלותם" (על כפות המנעול, תסג), ומיד לאחר-מכן נזכרים קרטוע צפרדע ובהלתה של טוני. אחרי זה שב ונזכר "קרקרון של צפרדעים" (שם); וכאשר מפנים חששותיה של טוני את מקומם לרגש של עייפות שלוהה, למדים אנו, ש"הצפרדעים עירדעו וצמחי הנחל נתנו ריח של פושרין" (שם. ור' אבן, 1980: 186, 187). יש לציין, כמו כן, כי המדרש, המשווה את שירת דוד המלך לשירת הצפרדע, ומהווה תימה מרכזית של הסיפור "ביער ובעיר", שב ונזכר בסיפורים נוספים (64). ב"ספר סופר וסיפור" מביאו עגנון כלשונו:

להיתול, ללגלוג ולהעמדת-הפנים, יש כאן גם "עמדה רעיונית" - שהיא אותה העמדה המתבטאת באורח רציני יותר ביצירות אחרות - המצביעה לעבר הצמחונות. אישוש נוסף לכך מצוי בדרך בה מטפל עגנון בדג ובאופן בו הוא מעצב את דמות הדג, שכן, כדברי ורסס: "אותן תכונות של הוויית הדג לא נשארו בתחום הסאטירי-אקטואליסטי הצר כבנוסח ארטור. הרבה נותן עגנון דעתו... לתיאור הווייתו הגופנית-קיומית של הדג ולהרהוריו לפני פריחת נשמתו" (שם, 261). נביא מקצת מאותן מחשבות מפולמות של הדג שחשב על עמו של ר' פישל:

"שווים הם היהודים לדגים ואינם שווים לדגים. שווים לדגים שאוכלים דגים ולא שווים לדגים, שהדגים אוכלים דגים בכל סעודה וסעודה והיהודים רוצים אוכלים דגים, רוצים אינם אוכלים דגים... אוהב הקדוש ברוך הוא את הדגים יותר מן היהודים, שהיהודים מייגעים עצמם הרבה על כל דג ודג ואילו הדג שט לו במים והקדוש ברוך הוא מזמין לו דג שנכנס מאליו לתוך הפה" (עיר ומלוואה, 617).

אפילו דבריו אלה של הדג מצביעים על הקרבה שבינו לבין ר' פישל, כיוון, שכזה כן זה אין מעייניו נתונים אלא לאכילה בלבד. כמו שהביאנו עגנון בסוד העולמות המשתקפים מעיני הכלב בלק ומעיני החתולה לסונקה, כך מתאר הוא לפנינו כאן מעין בועת-עולם מנקודת תצפיתו של הדג. מסתבר שמהיבט כזה יש מותר לדג מן היהודי (63).

בסיפור "הצפרדעים", הקרוב ברוחו ובמוסר ההשכל שבו ל"מזל דגים", מתחלפים תחילה הדגים בצפרדעים ולאחר מכן נוצרת הקבלה בין אדם לצפרדע. שלא כב"מזל דגים" נשארת ההקבלה כאן בתחום מצומצם בלבד. עניינו של הסיפור במשפחה אחת, "שהיו בניה נקראים צפרדעים" (עיר ומלוואה, 589). אמנם אחד מהם טען, שכינוי זה בא משום שהיו האבות חזנים גדולים (שם), אבל עגנון מביא לפנינו טעם אחר לכינוי: מעשה באחד ר' קרפל שלייען, שהזמין דגים לנישואי בנו, והפר על-ידי כך את האיסור מטעם הרב על קניית דגים בשל הפקעת מחירם. הודות לתחבולה שחיבל שמשו של הרב, מיכל בר, הוחלפו הדגים בצפרדעים. "עמד ר' קרפל לפני צפרדעיו. הן מקרקרות בתוך הסלים והוא כעסו מקרקר" (שם, 599). מאז "לא היה אדם מזכיר את ר' קרפל ואינו מזכיר עליו את מעשה הצפרדעים. עד שלא ידעו מי טפל למי, אם ר' קרפל טפל לצפרדעים או הצפרדעים טפלות לר' קרפל" (שם, 601). מכל מקום, "שיבחו אותן [את הצפרדעים] על מסירת נפשן על צערה של בוטשאטש"

"אמרו על דוד המלך, בשעה שסיים ספר תהלים זחה דעתו עליו. אמר לפני הקב"ה, כלום יש דבר בעולם שאמר שירה כמותי? נדמנה לו צפרדע אחת. אמרה לו, אל תזוח דעתך עליך שאני אומרת שירה יותר ממך" (שם, נב).

מן הראוי להעיר, שאין הדמיון לשירת הצפרדע מחמיא כלל וכלל כשליזה לוטה – "מתוך התרעומת" – מכנה את המשוררת גרטי הינינגס "כצפרדעית שמקוועקעת פזמונים" ('בחנותו של מר לובלין', 129). לסיכום הדברים על הציפורים, הדגים והצפרדעים, נביא קטע בו חוברים כולם יחד בשירת הללויה של הבריאה:

"כבר ננערו הצפרים משנתן ומנערות כנפיהן כאדם שמנער טליתו ומתעטפות בכנפיהן ומספרות שבחו של מקום. יש מהן שקולן ערב, ויש שקולן ערב יותר, ויש שקולן אינו ערב, אבל ערב הוא למי שבראן. וכנגד הצפרים שמצפצפות מלמעלה צפרדעים מקרקרות מלמטה, מן הנהרות ומן הנחלים ומן האגמים... וקולן ערב למעלה, וקרוב בעיני שאף הוא שבח והודיה למקום. קל ותומר מצפרים. מה צפרים שבליה הן דוממות ובשחר אומרות שירה לפני המקום, צפרדעים שמקרקרות בליה על אחת כמה וכמה שבשחר הן מכוונות קולן למרום. כיוצא בהן דגים. והרי אלמים הם ובמה הם מקלסים את בוראם? אלא מי שיש לו סנפיר וקשקשת מקלס את בוראו כמה שהכשירתו התורה, ומי שאין לו סנפיר וקשקשת מנענע איבריו, שלא הדיבור בלבד עושה מעשה, אלא כל תנועה ותנועה" ('תכריך של סיפורים', 8).

ו. על חיות מחוננות, חיות רעות, וחיות כשלוחי הקב"ה

על חיות מחוננות

כבר עמדנו כללית על גישותיהם של אנשי המדע לבעלי-החיים והצבענו על כך, שלמרות המחלוקות השונות שוררת, בדרך כלל, הסכמה שיש לבעלי-החיים תבונה ורגשות. כן צויין שהיהדות ערה ביותר לצערם של בעלי-חיים (65). אם כי, ברגיל, ההשקפה היא שיותר לאדם מן הבהמה, לפעמים ההיפך הוא הנכון. כשם שמעיר רובין, "לפעמים ובהרבה אופנים יש מותר לנטיה הבהמית בבעח"י על בחירת האדם בתבונתו" (רובין, 1884: 11). למשל, "בבחינת מאכלו ומשקהו ובמדת המשגל בהזדווגות" (שם). משהו – שהוא מעין מיצוע בין שתי ההשקפות, היינו, שיש

ליצורים מסויימים רוחניות עליונה, הדומה מבחינות מסויימות לנשמת היצורים בעלי ההיגיון – מביא שווארץ בספרו משם הרמב"ם (שווארץ, 1982: 1, 2). ואילו שושן עומד על כך, ש"היהדות מייחסת את המושג "הכרת הבורא" לכל הברואים "מעשה אלוהינו" [המספרים כבוד אל ומקדמים פניו בתודה" (שושן, 1971: 43); ומוזכר דוגמאות מן המקורות לבעלי-חיים המחוננים בחוש מיוחד, כגון: מעשה בפרה השומרת שבת, מעשה בחמורה שסירבה לאכול שעורים משום שלא היו מעושרות, ומעשה הדג ששמו "שבת" לפי שהוא שובת בשבת (66). גם בכתבי עגנון נתקלים אנו בבעלי-חיים המחוננים ברגישות יתירה ובסגולות מיוחדות. כגון, אותה העז מ"מעשה העז", שרק היא ידעה את סוד "קפיצת הדרך" לארץ-הקודש ('אלו ואלו', שעד), או העז האחרת, מ"על השחיטה", שידעה למה היא מתבקשת ופשטה צווארה כדי שתישחט כדין ולא תיפול קרבן בידי הפורעים (שם, שעב).

בדומה לעז זו נוהגות הבהמות שפושטות את צווארן בפני השוחט הצדיק, שבסיפור "מלאך המות והשוחט", ביוזען "שהוא מבקש את תיקונו" ('האש והעצים', רנה). הדבר מוזכר את המעשה, שמביא שושן, על שוחט אחד, שהבקר והעופות היו באים אליו "על דעתם" להישחט, משום שהיתה בידו היכולת לתקן נשמות מגולגלות בגופות בעלי-חיים (שושן, 1971: 157). מתוך ידיעה נסתרת, כביכול, "מריחים" גם סוסי הנלבבים, שב"בלבב ימים", את הדרך בה עליהם ללכת ('אלו ואלו', תצד); וכך יודעים הם בחוש שאדם נהרג כאשר נשמע "קול בארות הרוצחנים, שמנהג אנשי המקומות הללו כשהורגים אדם חופרים באר לכפרת עוונם ומעמידים עליה קילון. זקפו הסוסים זנבם וטלפיהם החלו משתבשים" (שם, תקט). נטיית הסוסים שם מן הדרך מצביעה במקביל על נטיית לבו של בעל-העגלה, הנתקף חרטה וצער על שחוזר הוא לבוצ'ץ' במקום לעלות לארץ-ישראל (שם). אכן, "יודעת בהמה נפש צדיקה" גם במקרה משכני ונרוצה. שכן, יודעים הסוסים להיכן להוביל את בעליהם, כפי ששומעים אנו מפי ר' יודל: "מאחר שהלכו הסוסים לכאן משמע שאנו צריכים לילך לכאן" ('הכנסת כלה', רה); וכן מפי נטע, "בדרך שאדם רוצה לילך בה הסוסים מוליכין אותו" (שם). גם ב'תמול שלשום', במנוחה הקצרה בדרכו של יצחק מירושלים ליפו, "הסוסים בלבד עמדו כבריות מיושבות, שיודעים עתותיהם וזמניהם, שכל זמן שלא הגיעה שעתם לילך אין צורך להתגעש ולהתרעש" ('תמול שלשום', 361–362). כן ראוי לציון אותו צמד שוורים, מובילי העגלה ב'קורות בתינו', המתעקשים לעמוד בסמוך לעיר ואינם זזים ('קורות בתינו', 157, 158). הערל הנוהג בם מסביר את הדבר כך: